

खस साम्राज्यका निष्कर अभिलेखनको भाषिक अनुशीलन

डा. यमनाथ तिमिल्सिना*

लेखसार

‘खस साम्राज्यका निष्कर अभिलेखनको भाषिक अनुशीलन’ शीर्षकको यो आलेख भाषिक कोणबाट अधि बढाइएको छ। खसहरूको नेपाल आगमन, खस साम्राज्यको स्थापना, शासकहरूले भूमिदान गर्दा कर मिनाहा गरेको प्रसङ्गका साथै ‘छत्तीसी-बत्तीसी’ करहरूको खोजी गर्दै प्रत्येक करलाई नेपाली पाठकसामु चिनाउने कार्यमा यो आलेख केन्द्रित रहेको छ। पुस्तकालयबाट आवश्यक द्वितीयक सामग्री सङ्कलन गरी निगमनात्मक तथा वर्णनात्मक विधिको उपयोग गर्दै नेपाली भाषा र भाषिकाका विज्ञसँग प्राचीन भाषका बारेमा छलफल गरेर आलेखलाई पूर्णता दिइएको हो। नागराजसहित खस जातिका मानिसहरू तिब्बतको खारी प्रदेश वा मानसरोवर क्षेत्रबाट पश्चिम नेपालको सिंजा उपत्यकामा आई बसोवास गरेका र तिनै नागराजले सिंजालाई केन्द्र बनाई वरपरका राज्य कब्जा गरेर खस साम्राज्यको स्थापना गरेको प्रसङ्गलाई देखाइएको छ। जनसाधारणले बोल्ने खस भाषालाई खस शासकहरूले राजकीय मान्यता दिएर अभिलेखमा सामेल गरेको उल्लेख गर्दै खस साम्राज्यका मातहतमा विभिन्न भौगोलिक तथा प्रशासनिक विभेद रहेको तथ्य प्रस्तुत गरिएको छ। भुरेटाकुरे राज्यका रजौटादेखि सामन्त तथा महासामन्तहरूले प्रजा वर्गलाई कृषि पद्धतिमा आधारित विभिन्न कर (उइडो, कूडिदाम, गडाली, घुराली, मोड, रुवो, रोपाइरो आदि) लगाई राज्यभोग गरेको यथार्थलाई यहाँ समेटिएको छ। अध्ययनको मूल सामग्री राजनीतिको ऐतिहासिक, भाषिक तथा समाजशास्त्रीय हुँदाहुँदै पनि यो आलेख अन्य कोणबाट अध्ययन नगरी भाषिक अध्ययनमा केन्द्रित गरिएको छ। खस साम्राज्यका शासकले ब्राह्मबिर्ता, कुशबिर्ता आदि प्रदान गर्दा चार किल्ला तोकी उक्त भूमिमा कुनै कर नलाग्ने भनी निष्कर अभिलेखनमा समावेश गरेका करहरूलाई एकत्रित गरी नेपाली वर्णानुक्रममा राखेर उक्त करहरूलाई भाषिक कोणबाट अनुशीलन गरी अध्ययनको उपलब्धि तथा निष्कर्ष दिइएको छ।

शब्दकुञ्जी

अकर, उइडो, धुलस्याउली, मोड, हिलपानी।

* सहप्राध्यापक, पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा।

[Linguistic Study of Niskar Archival of Khash Regime]

Dr. Yam Nath Timilsina

Abstract

This research article entitled, 'Linguistic Study of Niskar Archival of Khash Regime' is preceded from the perspective of language. It is mainly concerned with the arrival of Khash in Nepal, establishment of Khash kingdom, provision of tax-free from feudal with reference to land donation including 'thirty six-thirty two' and searching all kinds of taxes practised during Khash regime to introduce Nepali readers. Utilizing deductive and explanatory methods and consulting with the experts of Nepali language and literature and discussing about ancient language it has been completed. Khash people including Nagraj have come and settled in Sinja valley of western Nepal from Khara province of Tibet or Mansrobar area. That Nagraj has captured the kingdoms of nearby territory of Sinja and established Khash regime. The rulers have accepted the language of general public as language of kingdom. This article also includes the fact concerning differences existed in geographical and administrative structures of Khash regime. There were differences in term of agricultural practices imposed by rulers such as uido, khudin, gadali, ghasarali, moda, rubo, ropairo, etc. Although the main source of the study is political, historical, linguistic, and sociological, this article is not studied from other perspectives and focused on the perspective of language and linguistic study. In Niskar archive the rulers of Khash regime while donating brahmabirta, kushbirta and other land are found to have declared not to impose taxes marking demarcation of the area. Including all kinds of taxes mentioned in Niskar archival and arranging them in Nepali alphabetical order and studied and its significance and conclusion are mentioned.

Keywords

Aakar, uido, dhansyauli, moda, hilpani.]

विषयपरिचय

नेपाली भाषाको इतिहासको अध्ययन गर्दा नेपाली भाषी (खस) हरू पश्चिमोत्तर क्षेत्रबाट नेपालमा भित्रिएको पाइन्छ। तिब्बतको कैलाश पर्वतवरपर बस्दै आएका खसहरूले सर्वप्रथम नेपालको पश्चिमी भेगमा आई बसोवास गर्न थाले। तिनै आगन्तुक खसहरूले कर्णाली प्रदेश विजय गरे। यसै तथ्यलाई योगी (२०१३) ले 'खारी प्रदेशका नागराजले नेपालको पश्चिमी भेगमा आई सिंजाराज्य स्थापना गरी नियम बाँधी दिए' भनेका छन्। तिनै खसहरूले आर्जन गरेको सिंजा राज्यलाई खस साम्राज्य वा सिंजा साम्राज्य भनिन्छ। खस साम्राज्य लामो समयसम्म पश्चिम नेपाल वा सिंजामा कायम रह्यो। खस साम्राज्यका शासकहरूले अभिलेखमा संस्कृत, तिब्बती र नेपाली (खस) भाषाको

प्रयोग गरी प्रथमतः नेपाली भाषाप्रति राजकीय आदर प्रदर्शन गरे। पन्ध्रौं शताब्दीमा खस साम्राज्य विघटन हुन पुग्यो र बाइसे-चौबीसे राज्यहरू अस्तित्वमा आए। त्यसपछि पश्चिम नेपालमा बोलिने खस भाषा विस्तारै पूर्वतिर सर्दै आएको कुरा नेपाली अभिलेखको अध्ययनले पुष्टि गर्दछ। नेपाली भाषालाई अभिलेखमा खसभाषा, खसकुरा, जुम्ली भाषा, सिंजाली भाषा, पर्वते भाषा, गोर्खाली भाषा, मल्ल भाषा आदि भनिएको पाइन्छ। यसरी हेर्दा खस साम्राज्यमा खसहरूले बोल्ने खस भाषा नै नेपाली भाषाको प्राचीन नाम हो।

अभिलेख भनेको सुन, तामाका पाता, ढुङ्गा आदिमा कुनै महत्त्वको विषय लेखिएको वा कपिएको लेखका साथै विविध महत्त्वका सामग्री भएको प्राचीन लेख हो अथवा अभिलेख भन्नाले नेपाली भाषामा लेखिएका कनकपत्र, ताम्रपत्र, शिलालेख, चिठीचपेटा, सन्धिपत्र, अनूदित ग्रन्थ आदि लिखित सामग्रीलाई बुझाउँछ। नेपाली भाषीका पुर्खाहरू कर्णाली प्रदेश (मूलथलो) बाट विस्तारै पूर्वतिर लागेकाले सुरुसुरुका नेपाली अभिलेखहरू पनि कर्णाली प्रदेशमै बढी भेटिएका छन्। खस साम्राज्यको विघटनसँगै नेपाली भाषीहरू जताजता गए उतैउतै राज्य कायम गर्दै आफ्ना अभिलेखहरू राख्दै गरेको पाइन्छ। यिनै अभिलेखलाई मूल स्रोत मानी यो आलेख तयार गरिएको हो।

खस साम्राज्यका शासकहरूले विभिन्न भुरेटाकुरे रजौटाहरू र आफ्ना मातहतका दुनियाँहरूबाट विभिन्न शीर्षकमा करहरू उठाउँथे। त्यसबेला सामन्त तथा महासामन्तहरूले दुनियाँदारबाट बत्तीसी तथा छत्तीसी नामक करहरू उठाउँदा रहेछन्। महासामन्तलाई बुझाउने निहुँमा भुरेटाकुरे रजौटाहरूले पनि विविध खालका कर उठाई आफ्नो आम्दानी वृद्धि गर्दा रहेछन्। यस कार्यले दुनियाँदारमा करआतङ्क फैलायो। करआतङ्कबाट दुनियाँदारलाई मुक्ति दिन केन्द्रीय सामन्तले कर लिन नपाउने गरी अभिलेख राखेको पाइयो। त्यस समयमा अभिलेखमा राखेको कुरा कानूनसरह मान्नुपर्दो रहेछ। यस आलेखमा बत्तीसी र छत्तीसी गरी जम्मा अठसठ्ठी प्रकारका करहरू प्रस्तुत गर्दै करमा प्रयुक्त प्राचीन नेपाली भाषाको चिनारी गराइएको छ। कर लिन नपाउने गरी अभिलेख राख्ने कामलाई यहाँ निष्कर अभिलेखन भनिएको हो। नेपाली अभिलेखहरूमा राज्यले दुनियाँबाट यी यी कर लिन पाउने भन्ने चर्चा कतै पाइँदैन। करआतङ्कबाट दुनियाँलाई मुक्ति दिन यी यी कर लिन नपाउने गरी भूमिदान गरेका छौं भन्ने उल्लेख गरिएको पाइन्छ। सबै प्रकारका करहरूबाट छुटकारा पाउन 'सर्व कर अकर' गरी बिर्ता प्राप्त मोहीलाई राहत पुऱ्याएको कुरा नेपाली अभिलेखमा पाइन्छ। यस्ता करहरू केके थिए? किन शासकहरूले निष्कर अभिलेखनको अभियान चलाए? भन्ने कुराको खोजी गरी आधुनिक नेपाली पाठकलाई करमा प्रयोग भएको प्राचीन नेपाली भाषासँग परिचित गराउनु यस आलेखको मूल आशय रहेको छ। अग्रज विद्वानहरूले अभिलेख सङ्कलन गरी प्रकाशमा ल्याउने काम मात्र गरेका छन्। सबै करहरू समेटी अध्ययन नभएको हुँदा यस रिक्ततालाई पूर्णता दिने काम यहाँ गरिएकोले यस आलेखको औचित्यपुष्टि हुन्छ। यस आलेखमा निष्कर अभिलेखनसँग सम्बन्धित अभिलेखको मात्र अध्ययन गरिएको छ, सबै अभिलेखको अध्ययन गरिएको छैन। यो यस आलेखको सीमा पनि हो। खस साम्राज्यका शासकहरूले निष्कर अभिलेखन गरेका कार्यको भाषिक कोणबाट मात्र अध्ययनलाई अगाडि बढाइएको छ।

खस साम्राज्यमा सामान्य व्यक्तिहरूले जीविकोपार्जन गर्दा केकस्ता करहरू राज्यलाई बुझाउनु पर्दथ्यो र करमा प्रयुक्त नेपाली भाषा कस्तो थियो भन्ने कुराको समग्र अध्ययन भएको छैन। प्रस्तुत आलेख खस साम्राज्यमा प्रचलित 'बत्तीसी तथा छत्तीसी' करहरू केके हुन् र त्यहाँ के कस्तो भाषा प्रयोग भएको छ भन्ने समस्यामा केन्द्रित रहेको छ र उक्त समस्या समाधान गर्नु वा 'बत्तीसी तथा छत्तीसी' करहरूको विवरण र तिनको भाषिक चिनारी गराउनु नै यस आलेखको मुख्य उद्देश्य हो।

अध्ययनको विधि

यस आलेखमा आवश्यक पर्ने सैद्धान्तिक ज्ञान तथा आवश्यक अभिलेख प्राप्तिका लागि पुस्तकालयबाट द्वितीयक सामग्री सङ्कलन गरिएको हो। सङ्कलित सामग्रीलाई निगमनात्मक, वर्णनात्मक तथा छलफल विधिका माध्यमबाट व्यवस्थित गरिएको छ। खस साम्राज्यका विभिन्न अभिलेखहरूको अध्ययन गरी त्यहाँ उल्लेख गरिएका करहरूको भाषिक रूप सूचीबद्ध गर्दै ती करहरूमा प्रयुक्त भाषा र तिनको अर्थ निर्धारण गर्दा अग्रज विद्वान्हरूका कृतिहरूको अन्वेषण गरी सहयोग लिइयो। त्यहाँबाट पनि थाहा हुन नसकेका करहरूको चिनारी गराउन कर्णाली प्रसवण क्षेत्रका नेपाली भाषीको मद्दत लिइएको हो। नेपालीका भाषिकाका जानकारसँग छलफल गरी 'बत्तीसी तथा छत्तीसी' सबै करहरूको नाम पत्ता लगाउँदै उक्त करको परिचय दिइएको हो। एउटै करको नाम पनि विभिन्न अभिलेखमा विभिन्न भाषिक रूपमा टङ्कण गरिएको पाइयो। अग्रज विद्वान्हरूको अध्ययन र धेरैजसो अभिलेखमा रहेको भाषिक रूपलाई आधार मानेर करहरूको अन्तिम नाम निर्धारण गरिएको छ। भाषिक कोणबाट आलेखलाई अगाडि बढाइएकाले यहाँ समाजशास्त्रीय अध्ययन गरिएको छैन। सम्बन्धित ठाउँमा पुगेर अभिलेखको मूल पाठ हेरिएन। यो यस अभिलेखको सीमा हो। 'बत्तीसी तथा छत्तीसी' गरी अठसठ्ठी वटै करको भाषिक रूप प्रस्तुत गरी तिनको अनुशीलन गर्नु यस आलेखको शक्ति हो।

खस साम्राज्य र नेपाली भाषाको अभिलेखन

खसहरू सुरुसुरुमा रूसको घाँसे मैदानमा बस्थे र त्यही भेडाबाखा पाल्ने, घोडासवारमा निपुर्ण थिए भन्ने कुराको जानकारी भारोपेली जातिको भाषिक इतिहासबाट जानकारी पाइन्छ। इ.पू. २५०० तिर खस, शक (एक प्राचीन आर्य जाति) लगायत भारोपेली जाति यायावर (घुमन्ते) रूपमा युरोपबाट मध्यएसियामा आइपुगेका थिए। पित्तलयुग (इ.पू. १७००-८००) मा खसहरू मध्यएसियाको सिडक्याड अर्थात् तरिम उपत्यकामा बस्थे। हूणहरूको असहिष्णुताका कारण खसहरूले त्यस ठाउँलाई छोडी अझ पूर्वतिर सर्नु पत्थो। त्यही क्रममा महाभारत काल (इ.पू. ९००) मा खसहरू पश्चिम तिब्बतको कैलास मानसरोवर क्षेत्रमा आई बसोवास गरिसकेका थिए। महाभारत सभापर्वमा युधिष्ठिरको राजसूय यज्ञमा खसहरू पिपीलिका सुवर्ण, चमर र मह लिएर कैलास पर्वतबाट उपस्थित भएका थिए (तिमिलिसना, २०६३, पृ.८)। खस जातिका मानिसहरू लामो समयसम्म तिब्बतको खारी प्रदेश (डारियुल) मा बस्दै आए। खारीप्रदेश वा मानसरोवर क्षेत्र हिन्दु-बौद्ध दुवैका लागि पवित्र तिर्थस्थल हो। हिन्दुहरू कैलासमा शिव, पार्वती र कुवेरको बासस्थान भएको मान्छन् र पवित्र आस्थाले देवीदेवताको आराधना गर्छन्। रामायण, महाभारत र स्कन्दपुराणमा कैलासको महिमा लेखिएको पाइन्छ। आफ्ना पश्चात्कालीन कार्वरी (मगर जाति) छिमेकीहरूसित भौ अतीतमा पनि शाकोगव (खस जाति) हरू मानसरोवरका लाङ्गाली छिमेकीहरूसँग नारिएर बसेका थिए (पोखरेल, २०५५, पृ. ५९९)। भोटेनी अनुश्रुतिअनुसार नागराजको निवास मानसरोवर तालको बिचमा रहेको थियो। यिनी अत्यन्तै प्रभावशाली व्यक्ति थिए। यिनै नागराज खारी प्रदेशबाट पश्चिम नेपालको सिंजामा आएका हुन्। आज भोटको मान्छे जसरी काठमाडौं, पोखरा, नेपालगञ्ज भर्छ त्यसरी नै खसहरू आफ्नै पूर्वजले विचरण गर्ने एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा आएको पाइन्छ। पहिले ती आफ्ना उत्तरी खसान अथवा उत्तरी जडानबाट दक्षिणी खसान वा दक्षिणी जडानमा आएर बसेका हुन्। यिनीहरू हिन्दु र बौद्ध दुवै धर्ममा आस्था राख्ने खस र मगर थिए। सिंजा यिनीहरूका लागि नौलो ठाउँ थिएन। जिजुबाजेका पालादेखि आउँदै जाँदै गरेको ठाउँ थियो। यिनीहरूभन्दा केही पूर्व आदिपालहरू नेपालमा प्रवेश गरेको पाइन्छ।

कुमाउँका कत्यूरी राजवंशको सम्बन्ध खस जातिसँग सधैँ राम्रो भई रहेकाले कुमाउँका शासक कत्यूरी खस राजा नै हुन् भनिन्छ (खनाल, २०६८, पृ. ४) । वि.सं. ११५४ ताका पश्चिम तिब्बतका गुंगे (सुडसुड) प्रान्तका राजा नागराजले कर्णाली प्रदेशको जुम्लास्थित सिंजा उपत्यकालाई राजधानी बनाउन सफल भए । त्यसपछि नागराजले सिंजा आसपासका केही भाग र कुमाउँ दुवै कब्जा गरी राज्यविस्तार गरे । यसरी मानसरोवर क्षेत्रबाट भरेका नागराजले सिंजालाई केन्द्र बनाई खस साम्राज्यको स्थापना गरे । नागराजपछि यिनका वंशमा चाप, चापिल्ल, काशीचल्ल, काधिचल्ल, काचल्ल, अशोकचल्ल हुँदै जितारिमल्ल र आदित्यमल्ल जस्ता वीर र उत्साही राजाहरू भए ।

खस साम्राज्यको स्थापनापछि यसलाई व्यवस्थित गर्न विभिन्न भौगोलिक विभेदमा विभाजन गरिएको पाइन्छ । उच्च पहाडदेखि हिमाली भेगलाई जडान मध्य पहाडी क्षेत्रसम्मलाई खसान भनिन्छ । जाड (भोटे) हरू बढी बस्ने क्षेत्रलाई जडान र खसहरू बढी बस्ने क्षेत्रलाई खसान भनिएको हो । जडानका तीन इलाका थिए— पश्चिमी जडान (ताकलाखार), केन्द्रीय जडान (थाक वा तमुभूमि) र पूर्वी जडान (ताघवाई) । त्यसरी नै खसानका पनि तीन इलाका थिए— पूर्वी, केन्द्रीय र पश्चिमी । पूर्वी खसानमा गोरखा, प्युठान, पर्वत, जाजरकोट र पाल्पा पर्दथे भने केन्द्रीय खसानमा जावेश्वर (जुम्ला), भागेश्वर (डोटी), मल्लभूमि (सूरक्षेत्र) आदि रहेका थिए । त्यसैगरी पश्चिमी खसानमा कुमाउँ, गढवाल र जालन्धर (पञ्जावको एक नगरी) पर्दथे । नेपाल (काठमाडौँ उपत्यका) सिंजासाम्राज्यको सबैभन्दा पूर्वको इलाका थियो (पोखरेल, २०५५, पृ. ६३९-६४०) । त्यहाँदेखि पूर्व खस शासकहरूको कुनै अभिलेख भेटिएन ।

खस साम्राज्यमा जातिका आधारमा दुई इलाका छुट्याइएका थिए— जडान र खसान । जडानमा बस्ने जाडहरू चिनियाँ-तिब्बती परिवारका तिब्बती भाषा बोल्दथे र यिनीहरूको लिपि पनि तिब्बती नै थियो । खसानमा आर्य जाति (ब्राह्मण, क्षेत्री, सन्यासी, ठकुरी तथा डुम आदि) बस्दथे । खसानमा त खस भाषाले महत्त्व पाएको थियो थियो, जडानमा पनि खस भाषाले पहिलो स्थान प्राप्त गरेको पाइयो । खस साम्राज्यका राजाका अभिलेखहरूमा तीन भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ । राजाहरूको प्रशस्ति, दानदातव्य आदिका अभिलेखहरू संस्कृतमा लेखिएका छन् । जनजीवनमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने विभिन्न विषयका प्रसारित राजाज्ञाहरू खस (नेपाली) भाषामा लेखिएका छन् । बौद्ध गुम्बा र लामाहरूका नाउँमा प्रसारित अभिलेखहरूमा खस भाषालाई पहिलो स्थानमा र तिब्बती भाषालाई दोस्रो स्थानमा राखिएको छ (खनाल, २०६८, पृ. १३) । यसबाट के पुष्टि हुन्छ भने त्यस समयमा चारैतिर नेपाली भाषाले महत्त्व पाएको थियो ।

देवनागरी लिपिमा लेखिएको नेपाली भाषाको पहिलो नमुनाका बारेमा सामान्य विवाद छ । पूर्णप्रकाश नेपाल 'यात्री' ले वि.सं. १०३८ को दामुपालको शिलालेखलाई नेपाली भाषामा लेखिएको सर्वप्राचीन लेख हो भनी दावी गरेका छन् भने इतिहासकारहरूले यसलाई अस्विकार गरेका छन् । नेपाली भाषामा लेखिएका अभिलेखहरूमध्ये सबैभन्दा पहिलो नेपाली अभिलेख वि.सं. ११५१ को बामु खड्काको स्तम्भलेख हो (खनाल, २०६८, पृ. १७) । यहीँदेखि नेपाली भाषाको लेखन प्रारम्भ भएको मानिन्छ । खनालले दिएको जानकारीअनुसार पहिले लेखको नमुना यसप्रकार छ :

१. स्वस्ति श्री सा-
२. के १०१६ पि-
३. छयक वामु ष-
४. डगहाको की-
५. ति षंम ॥ शुभ ॥

यसपछि खस भाषामा अनेकौ अभिलेखहरू एकपछि अर्को गरी शृङ्खलामा आएका छन् । यो आलेख निष्कर अभिलेखनको भाषिक अनुशीलनमा केन्द्रित भएकाले अन्य अभिलेखको अध्ययनतिर लागिएन ।

नेपाली भाषामा निष्कर अभिलेखनको प्रारम्भ र परम्परा

खस साम्राज्यमा शासकहरूको आम्दानीको कुनै स्थायी स्रोत थिएन । खस साम्राज्यका मातहतका मण्डल (रैकाला, कर्क्याला, थपाला आदि) हरूको राजस्वको मुख्य स्रोत कर सङ्कलन थियो (पोखरेल, २०५५, पृ.६६२) । खस साम्राज्यका शासकहरूले लेख्न लगाएका अभिलेखहरूमा छत्तीस प्रकारका रकम र बत्तीस प्रकारका कर (छत्तिसी-बत्तिसी) राज्यले उठाउने गरेको पाइन्छ ।

खस साम्राज्यका नेपाली अभिलेखहरूमा सामन्तहरूले भाषा (भाखा) - नेपाली भाषा समेतको प्रयोग भएको रेखपत्र, मुद वा मुदपात- राजमुद्रायुक्त रेखपत्र, तामपत्र/ताम्रशासन - तामाको पातामा लेखिएको लेख, कनकपत्र- सुनका पातामा जारी गरिएको रेखपत्र, शिलालेख - ढुङ्गामा कपिएका लेख, खौकिया, राजाजा आदिका माध्यमबाट ब्रह्मविर्ता वा कुशविर्ता दिई कर मिनाहा गरेको पाइन्छ (पोखरेल, २०५५, पृ.६६६) । सामन्तहरूले रेषपत्र (भूमिदान गर्दा भूमिको चार किल्ला तोकेर जारी गरेको कुनै अभिलेख) का माध्यमबाट आलो (१०० मुरी बराबरको क्षेत्रफल भएको खेतीयोग्य धनहर (खेत), अधालो (आधा खेत वा ५० मुरी बराबरको क्षेत्रफल भएको धनहर), तियालो (तीन भागको एक भाग बराबरको धनहर) ब्राह्मणहरूलाई दिएको पाइन्छ । त्यस्तै सामन्तहरूले टिकोढोणो (राजतिलकको उपलक्ष्यमा नयाँ राजाले प्रमुख गुरुपुरोहितलाई दिने दक्षिणा) को सट्टा पनि रेखपत्र जारी गरी विर्ता दिने गरेका उदाहरण नेपाली अभिलेखहरूमा भेटिएका छन् ।

नेपाली भाषामा पहिलो पटक निष्कर अभिलेखन गर्ने काम वि.सं. १३२७ को अक्षय मल्लको रजतपत्रमा भएको पाइन्छ । जसको भाषिक नमुना यसप्रकार छ (यात्री, २०३८, पृ.७३) :

राइका भाष पसाकि अक्रि । जयविद्याधर पण्डितका चेला सर्वु जसु जयतु गुनु चारु जना नेपा संकल्प करि रस्यो बस्यो करि पाइ । जठ्या भाटको आलो २ रोच्या पालको आलो २ तली नेपा आलो ३ चैठ्या गिरिको आलो १ सिरु समरु सगुना भामको आलो ५ एकत्र घालि आला १३ नेपा तलाभितर सर्व कर अकर घालि रजतशासन करि अक्रया । सूर्य ग्रहण समये सर्वकरि कयरि पाइ । जयविद्याधर पण्डितका चेला चेलानि भुचन् । श्रीशाके ११९२ माघ वद्य ५ रवौ ।

यस रजतपत्रमा भूमिदान गरेको तर करहरूको नाम उल्लेख नगरी सबै कर छुट गरेको बेहोरा राखिएको छ । अक्षयमल्लपछि रिपुमल्लले वि.सं. १३३६ मा आदेशपत्र जारी गरी कर मिनाहा गर्ने काम गरेका छन् ... “लेककि इजडि गाडकि वगडि सौकर अकर पाइ”.. साके १२०१ पौष वदि ५ लिषित देउवा पनेरु.... (यात्री, २०३४, पृ. २४१) । त्यसरी नै निष्कर अभिलेखन गर्ने काम निरयपालको ताम्रपत्र (वि.सं. १३६९), आदित्यमल्लको ताम्रपत्र (वि.सं. १३७८), पुण्यमल्लको ताम्रपत्र (वि.सं.१३८५), पृथ्वीमल्लका ताम्रपत्र (वि.सं.१४०६, १४१३, १४१५), सूर्यमल्लको कनकपत्र (वि.सं.१४२४), अभयमल्लका ताम्रपत्र (वि.सं.१४३३, १४३४, १४४०), नागमल्लको ताम्रपत्र (वि.सं.१४४५), मलयवर्माको ताम्रपत्र (वि.सं. १४४६), उदयसिंहको ताम्रपत्र (वि.सं.१४४७), मेदिनीवर्माको ताम्रपत्र (वि.सं.१४५०) आदिमा भएको पाइन्छ (तिमिल्सिना, २०६३, पृ.३४६-३५३) । निष्कर अभिलेखनको प्रारम्भ अक्षयमल्लबाट भएपछि खस साम्राज्यमा कर मिनाहाको परम्परानै बसेको देखिन्छ ।

पृथ्वीमल्लले वि.सं. १४१३ मा ब्राह्मणहरूलाई बिर्ता दिएको जग्गामा कसैले पनि कर उठाउन नपाउने गरी यस्तो रेषपत्र जारी गरेका छन्। जसको भाषिक रूप यस्तो छ (योगी, २०१३, पृ. ४९-५२) :

... श्रीमत्पृथ्वीमल्लदेवाः । सान्तः पुरपरिवाराः विजयिनः श्रीशाके १२७८ स्रावण सुदि १० शुक्ले राइको आदेस् । जुम्ला दुल्लु कुइना पलाता राकस्कोटका अधिकारि कार्कि खड्गाहा बुढा थापा छिद्याका अडै अधिकारि वियापारि साहानि सभौप्रति मेरि जन्मौति ढोया आखर पढायाका प्रसाद गोल्हु जोइसि कनकभित्रकि भाषा पसा करि अक्रयां छुं । आ.१ गमौडिको चोपाल भंडारिको काठ्या खेतसहित आ.१ वाँजकोटको पुर्या पाटाकँ चौथाग सहित पुरो करि आ.१ नमजैको धारगाडको विर्या कठैतको १ ॥ कुइना पाथर राशिको आ.१ हेफ्कोट लाखुनाडा खेत गावको आ.१ थिइयुं खिपेको छिद्याको जाँवु गाउ १ । एति वृत्ति पूर्वेली आदित्यमल्ल राइका पुण्यमल्ल राइका तारादेह गोसाइ तिपाय हिम्जिउकि सूर्यग्रहण चन्द्रग्रहण संकल्प घालि पसा करि अक्रि । असेल म पनि आचंद्रार्कस्थायी सर्ववाधाविनिर्मुक्त चतुःसीमा पर्यन्त विशुद्ध, सर्व कर अकर, सर्व सेवा विरहित कनकपत्रकि भाषा करि, शासन दोहोलि करि गोल्हु जोइसि पसाकरि अक्रयां छुं । डंड कुंड मोड अपुतालि मुडालि पेटालि चोरि जारि कर कुत जिउं कुडियो भूयाँपा गुंफया कडितो पाषो उड्डो उहारो मानु मुठो बेठ बाउलो दुवाउं पिठायो पोटलो आदि करि सभै छत्तिसै कर छाडि अक्रयां छुं । ... वेसाहा एकटकि कुडिदाम बंदनाचार छपरदाम सुतो रुवो आदि करि सभैकर छाडि अक्रयां छुं ।

पृथ्वीमल्लले आफूलाई आखर पढाएका गुरु गोल्हु जोइसी (ज्योतिष) लाई सडकल्प गरी विभिन्न ठाउँको जग्गा ब्रह्मबिर्ता दिएको र त्यस जग्गामा डंड कुंड, अपुतालि आदि कुनै पनि कर लिन नपाउने व्यवस्था मिलाएको बेहोरा कनकपत्रमा उल्लेख गरेका छन्। जसले यो नियम पालना गर्छ त्यसको सधैं पुण्य हुन्छ र त्यस्तो व्यक्ति साठी हजार वर्षसम्म स्वर्गमा बस्न पाउँछ भनी पृथ्वीमल्लले यस्तो रेषपत्र जारी गरेका छन् (योगी, २०१३, पृ. ५२) :

... जो यो भाषा प्रतिपाल सो पुण्य पाइय । .. धर्म एव हतोहन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ... षष्टि वर्ष सहस्राणां स्वर्गं तिष्ठति भूमिदः ।

पृथ्वीमल्लले उक्त कनकपत्रमा यदि कसैले रेषपत्रको उल्लङ्घन गरी कर उठाएमा यस्तो हुन्छ भनी सचेत गराउँदै डर-त्रास पनि देखाएका छन् (योगी, २०१३) :

जो यो कनकपत्र भितरकि भाषा घाल घलाव षोस षोसाव सो आफ्ना चोपितर एकै सै पुरुषा कुभिनरक घाल । ब्रह्म विष्णु महेश्वर बुद्ध धर्म संघ एतिकँ देवँ घाले । जो एति षौकिया नमानि एस् कनकपत्र भितरकि भाषा घाल घलाव एकै उपद्रव कर तास्को बुवा गादह तासकि आमा सुँग्रि ।

त्यसरी नै सूर्यमल्लले वि.सं. १४२४ मा जारी गरेको कनकपत्रमा राजतिलकको समयमा दिइने दक्षिणा (टिकोढोणो वा टिका ढोया) को सट्टा पनि मूल पुरोहितलाई जग्गा दान दिएको प्रसङ्ग छ (भट्टराई, २०३७, पृ. ८९-९१) :

श्रीशाके १२८९ मार्गशीर्षदिवादशम्यां । बुधे राइको आदेश सिकोट जामका अधिकारि कार्कि प्रति आलो १ गुजाला पानिको सुखातो लां सहित आलो १ सेठन्या गावको । आलो १ वांधुर्गाको आलो । कालागावको आलो । जाम दुवालिको एकत्र आला ४ कनकपत्र करि जुठा जोइसि पसाकि अक्रयांछुं । चोरि जारि डंड कुंड मोड अपुतालि मुडालि पेटालि जिउं कुडियो गुंफया कडित्या पोटलो पिठायो आदि करि छत्तिस कर अकर करि । टिका ढोया पुण्य पसाकि अक्रयां छुं । यो भाषा सूर्यमल्लकि शाखा चेलिको चेलो पसाकरि अकना जुठा जोहसिकि शाखा चेलिको चेलो आदि भुच । ...

त्यसैगरी अभयमल्लको अभिलेख वि.सं. १४४० मा छत्तीसी बत्तीसी दुवै करको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको पाइन्छ (यात्री, २०३८, पृ. ७८-९७) :

राइको आदेश ...डंड कुंड मोड अपुतालि जा रि चोरि मुडालि पेटालि, दुवायो, पिठायो सैचुको सोड्डो वरिसको डंडो रोपाइरो छत्तिसि बत्तिसि आकाशको फल पातालकि निधं हिलपाणि धुलस्याउलि करि पसाकि अत्र्या छुं ।

यसरी खस साम्राज्यका शासकहरूले जग्गा बित्ता दिँदा वा भूमिदान गर्दा कुनै पनि शासकले उक्त जग्गामा कुनै पनि कर उठाउनु नपाउने गरी निष्कर अभिलेखन गराएको पाइन्छ । रेषपत्रमा जारी गरिएको कुरा नमान्ने व्यक्ति कुम्मीपाक नरकमा पर्ने र रेषपत्रमुताविक चल्ने व्यक्तिलाई पुण्य मिल्ने कुरा अभिलेखमा उल्लेख गरिएको छ ।

निष्कर अभिलेखनमा उल्लेख भएका करहरू र तिनको भाषिक रूपको सर्वेक्षण

खस साम्राज्यको केन्द्रीय राजधानी सिंजा उपत्यका हो । यो क्षेत्र अहिले पनि विकास निर्माणका पूर्वाधारको प्रतीक्षामा रहेको छ भने तत्कालीन समयमा कर्णाली प्रदेशको जनजीवन कृषि पद्धतिमा मात्र आधारित थियो । प्रजा वर्गको आमदानीको कुनै स्रोत थिएन । त्यसैले सामन्त (राजा)हरूले दुनियाँदारलाई जिन्सी सामान (घिउ, अन्न, दाना, घाँस, दाउरा, खेतालो, पिठो, खसी-बोका, फलफूल आदि) दिने गरी कर लगाउने गरेको पाइयो । भुरेटाकुरे राज्यका रजौटाहरूले प्रजा वर्गबाट धेरै कर असुली केही खस साम्राज्यमा पठाउनु पर्दो रहेछ । महासामन्तहरूलाई अन्य सामन्तले कर बढी उठाएको महसुस भएकाले भूमिदान गर्दा महासामन्तले त्यस भूमिमा कुनै कर नलाग्ने व्यवस्था मिलाई रेषपत्र जारी गरेको पाइयो । के के विषयमा कुन कुन कर उठाउँथे ? भन्ने कुराको विवरण नेपाली अभिलेखमा पाइँदैन । यहाँ त निष्कर अभिलेखनको विवरणबाट त्यस समयका करहरू यी यी थिए भनेर बुझ्न सकिन्छ ।

यस आलेखमा प्रस्तुत गरिएका करहरू ठम्याउने काम र तिनको भाषिक अनुशीलन गर्दा अग्रज विद्वानहरू बालकृष्ण पोखरेल (२०२०), महानन्द सापकोटा (२०२०), योगी नरहरिनाथ (२०२२), चूडामणि बन्धु (२०२८), धनवज्र बज्राचार्य (२०५६), राजाराम सुवेदी (२०५६), बाबुराम आचार्य (२०६१) आदिको सहयोग लिइएको छ । धेरै करहरू पृथ्वीमल्लको कनकपत्र (१४१३) मा उल्लेख गरिएको र तिनको चर्चा 'नेपाली भाषामा निष्कर अभिलेखनको प्रारम्भ र परम्परा' उपशीर्षकमा गरिएकाले यहाँ तिनको स्रोत उल्लेख गरिएको छैन । अन्य ताम्रपत्रमा प्राप्त करहरूको मात्र स्रोत दिइएको छ ।

अन्त्यमा ब्रह्मवित्ता वा कुशवित्तामा चारकिल्ला तोकेर त्यसभित्रको भूमि उपभोग गर्ने ब्राह्मण वा अन्य व्यक्तिले कुनै प्रकारको कर तिर्न नपर्ने 'सर्व कर अकर' गरी कर मिनाहा गरिएका रेषपत्रमा उल्लेख भएका 'छत्तीसी-बत्तीसी' करहरूको विवरण तथा भाषिक रूपको चिनारी तल उल्लेख गरिएको छ :

अपुताली- अपुतालीको धन थर्पु (राज्य) ले अधिग्रहण गर्ने व्यवस्था वा निसन्तानको धन-सम्पत्ति राज्यमा लाने काम । यो कर पृथ्वीमल्लको कनकपत्र (१४१३) मा समावेश गरिएको छ ।

आकाशको ढिँडो/अकासकि ढिय- सिकारीहरूले कालिज, डाँफे आदिको सिकार गरेपछि चराको मासु दरबारमा बुझाउनु पर्ने कर, जमिनमाथि फल्ने फलफूल आदि दरबारमा बुझाउनु पर्ने कर । यो कर अभयमल्लको ताम्रपत्र (१४३४) मा समावेश

- गरिएको छ । “...आकासको ढिँडो पातालकी निध सर्वकर सर्वदोष विसुद्ध करि ...” (सुवेदी, १९७९, पृ. ९१) ।
- उइडो-** कुनै पर्व, उत्सव, युद्ध वा खास कार्यका लागि सङ्कलन गरिने नगद, रसदपानी एवम् सामूहिक श्रम । यो कर पृथ्वीमल्लको कनकपत्र (१४१३) मा समावेश गरिएको छ ।
- उजलो-मैलो-** कुनै दण्डको भुक्तानी गर्न नसक्ने व्यक्तिले तोकिएको समयसम्म सामन्त (राजा) कहाँ लुगा धुनु पर्ने काम वा मैलोलाई उज्यालो पार्ने काम । यो कर मलयवर्माको ताम्रपत्र (१४४६) मा उल्लेख गरिएको छ - “... चलि चवै उजलो मैइलो दुवारो” (अधिकारी, २०४३, पृ. १२) ।
- उपली-** कुनै खर्क (जङ्गल) मा पशु चराएबापत तिरिने गुइँठा वा मलजन्य कर । यो कर पृथ्वीमल्लको कनकपत्र (१४१३) मा समावेश गरिएको छ ।
- उहाडो/उहारो/ओइडो-** राजतिलक, न्वारन, पास्नी, व्रतबन्ध, विवाह आदि हर्षपूर्ण समयमा सामन्त (राजा) लाई रैतीले खुसी भई प्रदान गर्ने कोसेली, उपहार आदि । यो कर पृथ्वीमल्लको कनकपत्र (१४१३) मा समावेश गरिएको छ ।
- एकटकी/एकटङ्की-** खास अवसर वा पर्वमा मध्यम वर्गका व्यक्तिबाट उठाइने धुरी कर । यो कर पृथ्वीमल्लको कनकपत्र (१४१३) मा समावेश गरिएको छ ।
- ऐडो-** सामन्तरू सिकार खेल जङ्गलमा जाँदा आवश्यक पर्ने सामान स्थानीय सिकारीहरूले उपलब्ध गराउनु पर्ने कर । यो कर पृथ्वीमल्लको कनकपत्र (१४१३) मा समावेश गरिएको छ ।
- कटक-** युद्धको समयमा राज्यलाई योद्धा खटाउनु पर्ने वा अनिवार्य सैनिक सेवा दिनु पर्ने कर । यो कर पृथ्वीमल्लको कनकपत्र (१४१३) मा समावेश गरिएको छ ।
- कटककुण्ड/कटक कुँद-** युद्धका बन्दीहरूबाट कारागारको सजायको विकल्पमा थर्पुले ग्रहण गर्ने रकम । यो कर पृथ्वीमल्लको कनकपत्र (१४१३) मा समावेश गरिएको छ ।
- कडितो/कडित्या-** वन्यजन्तु पैदावार कर वा मौरीपालकले सामन्त वा थर्पुलाई तोकिएको मात्रामा मह बुझाउनुपर्ने व्यावसायिक कर । यो कर पृथ्वीमल्लको कनकपत्र (१४१३) मा समावेश गरिएको छ ।
- कट-** नगदी भूमि कर । यो कर पृथ्वीमल्लको कनकपत्र (१४१३) मा समावेश गरिएको छ ।
- कुडिदाम-** उच्च वर्गका व्यक्तिबाट उठाउने धुरी कर । यो कर पृथ्वीमल्लको कनकपत्र (१४१३) मा समावेश गरिएको छ ।
- कुडियो-** सामान्य व्यक्तिबाट उठाइने धुरी कर । यो कर पृथ्वीमल्लको कनकपत्र (१४१३) मा समावेश गरिएको छ ।
- कुत्-** जिन्सी सङ्कलन गरी उठाइने भूमि कर । यो कर पृथ्वीमल्लको कनकपत्र (१४१३) मा समावेश गरिएको छ ।
- कोरो-** सामन्त वा राजपरिवारको कुनै सदस्य मर्दा किरियापुत्रीलाई दशकर्मका निमित्त जनताबाट उठाइने नगद वा जिन्सी कर । यो कर पृथ्वीमल्लको कनकपत्र (१४१३) मा समावेश गरिएको छ ।
- खाउनी-** सामन्तकहाँ पास्नीको समयमा लगिने मिठो खानेकुरा वा दस्तुर । यो कर मेदिनीवर्माको ताम्रपत्र (१४५०) मा उल्लेख गरिएको छ - “... डंड कुंड वेठ षाउनि छत्तिसै कर अकर” (योगी, २०१३, पृ. १०३-१०५) ।

- गडाली-** नदी तारेबापत लिएको रकम मध्येबाट माझीले सरकारलाई बुझाउने कर । यो कर पृथ्वीमल्लको कनकपत्र (१४१३) मा समावेश गरिएको छ ।
- गुँफ्या-** गुफामा बसेर पढ्ने बौद्ध शिक्षार्थीका लागि उठाइने शिक्षा कर वा जङ्गलमा सिकार गरेर वा वन्य पैदावार खोजी विद्यार्थीलाई बुझाउनु पर्ने कर । यो कर पृथ्वीमल्लको कनकपत्र (१४१३) मा समावेश गरिएको छ ।
- चेललि चवै/चेल्ली चवै-** सामन्तकहाँ चेलीबेटी बुझाउनु पर्ने कर । यो कर मलयवर्माको ताम्रपत्र (१४४६) मा उल्लेख गरिएको छ - "... अपुतालि चेल्ली चवै, उलजो" (अधिकारी, २०४३, पृ. १२) ।
- चोरी-** चोरबाट थर्पुले असुल गर्ने जरिवाना । यो कर पृथ्वीमल्लको कनकपत्र (१४१३) मा समावेश गरिएको छ ।
- चौनी/चौउनी-** दुध, दही, घ्यू आदिमा लाग्ने कर । यो कर पृथ्वीमल्लको ताम्रपत्र (१४१५) मा उल्लेख गरिएको छ - "... पुलो मौनि चौनि डंड मोड ... छत्तीस कर अकर करि" (योगी, २०१३, पृ. ६९-७१) ।
- छप्परदाम-** निम्न वर्गका व्यक्तिले तिर्ने छाप्रा कर । यो कर पृथ्वीमल्लको कनकपत्र (१४१३) मा समावेश गरिएको छ ।
- जगात-** बाटो हिँड्ने वा नदी तर्नेले बुझाउने मार्गकर वा जलपोतकर ।
- जारी-** एउटाकी श्रीमती अर्काले लैजाँदा तिरिने कर वा जारीखत । यो कर पृथ्वीमल्लको कनकपत्र (१४१३) मा समावेश गरिएको छ ।
- जिउँ-** दासदासी राखे बापत सामन्तकहाँ बुझाउने दस्तुर वा दासदासी । यो कर पृथ्वीमल्लको कनकपत्र (१४१३) मा समावेश गरिएको छ ।
- भार-** सामन्त वा जमिनदारले सरकारी वा सार्वजनिक काममा सामान्य नागरिकबाट लिने पारिश्रमिकविनाको काम वा सहयोग । यो कर पृथ्वीमल्लको कनकपत्र (१४१३) मा समावेश गरिएको छ ।
- भ्याँपा/भ्याप्या-** भेडाबाखा पालेबापत तिर्नु पर्ने कर, कुनै काम परी सामन्तकहाँ जाँदा रुमालले छोपी लगिने कोसेली विशेष । यो कर पृथ्वीमल्लको कनकपत्र (१४१३) मा समावेश गरिएको छ ।
- ठेकी-** कुनै काम पाऊँ वा जग्गा कमाउन देऊ भनी ठेकबापत जमिनदारकहाँ लगिने घिउ, रकम आदि । यो कर पृथ्वीमल्लको कनकपत्र (१४१३) मा समावेश गरिएको छ ।
- तियार-** तिहारमा रैतीले सामन्तलाई बुझाउने दस्तुर । यो कर मलयवर्माको ताम्रपत्र (१४४६) मा उल्लेख गरिएको छ- "... दसौ तियार यति बाहुँले पायो" (अधिकारी, २०४३, पृ. १२) ।
- थारो-** राजाज्ञा नमान्ने रैतीबाट उठाइने सुन वा एक प्रकारको दण्ड । यो कर पृथ्वीमल्लको कनकपत्र (१४१३) मा समावेश गरिएको छ ।
- दण्ड-** हारेका राजाबाट विजित राजाले प्राप्त गरेको रकम । यो कर पृथ्वीमल्लको कनकपत्र (१४१३) मा समावेश गरिएको छ ।
- दसैँ-** विजया दशमीका अवसरमा रैतीले सामन्तकहाँ लैजाने कोसेली । यो कर मलयवर्माको ताम्रपत्र (१४४६) मा उल्लेख गरिएको छ- "... सराध्य, दसौ तियार यति बाहुँले पायो" (अधिकारी, २०४३, पृ. १२) ।
- दान-** चन्द्रग्रहण तथा सूर्यग्रहणका बेला राज्यबाट देशको कल्याणका निम्ति गरिने दान आदि बापत रैतीबाट उठाइने रकम ।

- दूबाउँ/दूबायो-** राजा वा सामन्तको राजतिलक हुँदा उच्च वर्गका मानिसले दिने दूबाको माला वा दस्तुर। विवाह सम्पन्न भएपछि वरले बधूका माइतीपट्टिका देवी देवताको पूजाको निमित्त दिनुपर्ने द्रव्य वा भेटी। यो कर पृथ्वीमल्लको कनकपत्र (१४१३) मा समावेश गरिएको छ।
- देखनी-** सामन्तलाई खुसी पार्न दिइने वस्त्र, गहना आदि।
- धुराली-** लेकमा वस्तुभाउ चराउँदा राज्यलाई बुझाउने कर विशेष।
- धुलस्याउली-** राजा वा सामन्तका वस्तुभाउलाई तोकिएको मात्रामा धूलो (दाना) स्याउली (डाले घाँस) पुऱ्याइ दिनु पर्ने काम। यो कर निरयपालको ताम्रपत्र (१३१६) मा उल्लेख गरिएको छ- “... सर्वकर अकर हिलपानि धुलस्याउलि ...” (खनाल, २०६८, पृ. ३२)।
- पाषो/पाखो-** भेडाबाखा पालेबापत सामन्तलाई बुझाउनु पर्ने ऊन वा राडीपाखी।
- पातालकि निध-** खानी (खनिज) व्यवसायीले सामन्तलाई बुझाउनु पर्ने सुनचाँदी आदि कर वा कुनै पर्व विशेषमा प्रजा वर्गले सामन्तलाई तरुल, सखर आदि कन्दमूल दिनु पर्ने कर। यो कर अभयमल्लको ताम्रपत्र (१४३४) मा समावेश गरिएको छ- “ ... आकासको ढिँडो पातालकि निध सर्वकर सर्वदोष विसुद्ध करि” (सुवेदी, १९७९, पृ. ९१)।
- पिट्ट/पिट्टु-** घट्ट चलाउने व्यक्तिले थर्पुलाई तिर्ने कर।
- पिठायो-** राजतिलकका समयमा मध्यम वर्गका व्यक्तिले सामन्तलाई बुझाउने कुनै दस्तुर (टिको लगाउन चाहिने सामग्री)।
- पुताली-** अपुताले बुढेसकालमा छोरो जन्माएको उपलक्ष्यमा राज्यलाई तिर्नु पर्ने कर।
- पुलो-** अधीनस्थ परिवारले राजा, सामन्त आदिलाई दण्डस्वरूप तोकिएको समयसम्म घाँसको भारी बुझाउने व्यवस्था। सामान्य व्यक्तिले सामन्तको खेत रोप्दा पुलो (धानको बिउ) दिने कार्य वा खेत रोपाइँमा सघाउने काम। यो कर पृथ्वीमल्लको ताम्रपत्र (१४१५) मा उल्लेख गरिएको छ- “ ... जिउँ पुलो मौनि चौनि छत्तीस कर अकर करि” (योगी, २०१३, पृ. ६९-७१)।
- पेटाली-** गर्भाधान संस्कार बापत लाग्ने कर। सामन्तलाई बोकाको साँप्रो (पेट) उपहार दिने कर। यो कर पृथ्वीमल्लको कनकपत्र (१४१३) मा समावेश गरिएको छ।
- पोटली/पोटलो-** राजतिलकका बेलामा निम्न वर्गका व्यक्तिले सामन्तकहाँ बुझाउने खाद्यान्नको पोको वा खाजा कर। यो कर पृथ्वीमल्लको कनकपत्र (१४१३) मा समावेश गरिएको छ।
- बाउलो-** खेतीबाहेक अन्य कार्यमा उठाइने भारा वा आफू काम गर्न जान नपाउँदा अर्को व्यक्तिलाई ज्यालादारीमा पठाउने काम एवम् सट्टाभर्ना।
- बेठ/बेठो-** खेतीमा लिइने एक प्रकारको भारा वा विना पैसा अरूको काम गर्नु पर्ने अवस्था। यो कर पृथ्वीमल्लको कनकपत्र (१४१३) मा समावेश गरिएको छ।
- बेसाहा-** व्यापारीहरूबाट उठाइने व्यापार कर। यो कर पृथ्वीमल्लको कनकपत्र (१४१३) मा समावेश गरिएको छ।
- भात-** भातपानीबाट बहिष्कृत व्यक्तिले गुमेको जात (भातपानी) पुनः प्राप्त गर्न अडै, अधिकारी, सामन्त आदिलाई दिने भेटीविशेष। यो कर अभयमल्लको ताम्रपत्र (१४३३) मा समावेश गरिएको छ- “... कत्या, कुत, भात, पेटलो कोही लैन नपाव” (अधिकारी, १९९७, पृ. १९४)।

- माउनी-चाउनी-** लेकमा पशु पालेबापत दुध, घिउ, मखन आदि सामन्तकहाँ बुझाउने कर ।
यो कर पृथ्वीमल्लको ताम्रपत्र (१४१५) मा उल्लेख गरिएको छ- “ ... जिउँ पुलो मौनि चौनि छत्तीस कर अकर करि” (योगी, २०१३, पृ. ६९-७१) ।
- मारिन्-** थर्पुले आफूखुसी मार्ने कर (आवश्यक परेको जुनसुकै समयमा)
- मानु-** केन्द्रबाट खटिएर आएका कर्मचारी र विशिष्ट विदेशी पाहुनालाई गाउँमा रहनुजेल गाउँलेले स्वागत गर्न उठाइने एक माना सिदा विशेष ।
- मुठो-** मानुमुठो एउटै कर हो तर गरिब मुठी (मुठो) वा अन्नको सट्टा सागसब्जीको मुठो तिर्थे ।
- मुडाली-** क्षौरकर्म (पहिलो पटक कपाल काट्ने काम) गर्दा वा मुण्डन बापत तिर्नु पर्ने कर ।
यो कर पृथ्वीमल्लको कनकपत्र (१४१३) मा समावेश गरिएको छ ।
- मोड-** मृत्युसँग सम्बन्धित कर, मलामी कर, सामन्तको मृत्यु हुँदा थर्पुमा बस्नेहरूले दाउरा आदि घाटमा लानु पर्ने कर । यो कर पृथ्वीमल्लको कनकपत्र (१४१३) मा समावेश गरिएको छ ।
- रुवो-** व्यवसायीबाट कपासका रूपमा सङ्कलन गरिने जिन्सी कर ।
- रोपाइरो-** सामन्तको धानखेत रोप्न सालमा एक दिन घरलौरी (एक घर एक रोपार) दिने चलन । यो कर अभयमल्लको ताम्रपत्र (१४४०) मा समावेश गरिएको छ - “... वर्सिको डंडो रोपाइरो छत्तिसि बत्तिसि ... पसाकि अक्याछु” (अधिकारी, १९९७, पृ. १९८) ।
- लागोपातो-** राजा वा सामन्तकहाँ कुनै पर्व, उत्सव, पूजा आदिमा लहरापात (दुना टपरी) बुझाउनु पर्ने कर ।
- वंदनाचार-** ठुला सामन्तहरूले महासामन्तहरूलाई बुझाउनु पर्ने धुरी कर । यो कर पृथ्वीमल्लको कनकपत्र (१४१३) मा समावेश गरिएको छ ।
- वर्सिको डंडो-** सामान्य व्यक्तिले गाउँमुलीलाई वर्षभरिको दण्ड जरिवाना वा रकम बुझाउने काम । यो कर अभयमल्लको ताम्रपत्र (१४४०) मा समावेश गरिएको छ - “... सैचुको सोद्धो वर्सिको डंडो रोपाइरो छत्तिसि बत्तिसि ... पसाकि अक्याछु” (अधिकारी, १९९७, पृ. १९८) ।
- विरोल्य/विरोल्या-** फागुमा उठाइने कर विशेष । यो कर मलयवर्माको ताम्रपत्र (१४४६) मा समावेश गरिएको छ - “ ... साउन्या विरोल्य वदारो ...” (अधिकारी, २०४३, पृ. १२) ।
- सराध्य-** रैतीहरूले भूमिपतिलाई श्राद्धमा दिने दुध, दही, घिउ आदिको सिदा वा दस्तुर । यो कर मलयवर्माको ताम्रपत्र (१४४६) मा समावेश गरिएको छ- “ ... साउन्या विरोल्य वदारो सराध्य, दसौ ...” (अधिकारी, २०४३, पृ. १२) ।
- साउन्या-** साउने सङ्क्रान्तिको उपलक्ष्यमा जनताले सामन्तलाई दिने दस्तुर । यो कर मलयवर्माको ताम्रपत्र (१४४६) मा समावेश गरिएको छ- “ ... दुवारो साउन्या विरोल्य वदारो सराध्य, दसौ ...” (अधिकारी, २०४३, पृ. १२) ।
- सुतो-** सामन्तका आश्रितहरूका लागि कपडा तयार पार्न धनी व्यवसायीबाट उठाइने ऊनी तथा सुतीको धागो ।
- सुवर्णको मैठो-** कुनै धनी व्यक्तिले जरिवानाका रूपमा सामन्त वा राजालाई बुझाउनु पर्ने सुनले मोरेको लठ्ठी ।

सैचुको सोद्धो- सामान्य व्यक्तिले कुनै काम गर्नुपूर्व गाउँमुलीसँग सोध्नुपर्ने अवस्था वा अनुमति पाउँदा तिरिने रकम। यो कर अभयमल्लको ताम्रपत्र (१४४०) मा समावेश गरिएको छ- “... सैचुको सोद्धो वरिसको डंडो रोपाइरो छत्तिसि बत्तिसि ... पसाकि अक्प्राछु” (अधिकारी, १९९७, पृ. १९८)।

हिलपाणि/हिलपानी- कुलो बनाउन वा मर्मत गर्न उठाइने कर। यो कर निरयमल्लको ताम्रपत्र (१३६९) मा उल्लेख गरिएको छ- “... सर्वकर अकर हिलपानि धुल स्याउलि” (खनाल, २०६८, पृ. ३२)।

निष्कर्ष

नेपाली भाषी (खस) हरू तिब्बतको कैलाश पर्वतबाट पश्चिम नेपालको सिंजा उपत्यकामा आई खस साम्राज्यको स्थापना गरे। खस साम्राज्यका शासकहरूले अभिलेखहरूमा संस्कृत, तिब्बती र नेपाली (खस) भाषाको प्रयोग गरी नेपाली भाषालाई राजकीय सम्मान प्रदान गरे। सिंजाको खस साम्राज्य, त्यस मातहतका मण्डल तथा भुरेटाकुरे राज्यका अडै, अधिकारी आदिले छत्तीस प्रकारका रकम र बत्तीस प्रकारका कर (छत्तीसी-बत्तीसी) उठाई राजस्व सङ्कलन गर्दथे। आफूखसी कर उठाई सामन्तहरूले प्रजा वर्गलाई आतङ्कित पारेका थिए। प्रजाहरूको आवाजलाई ध्यान दिँदै सिंजा साम्राज्यका महासम्राट् पृथ्वी मल्लले आफू मातहतका मण्डलका सामन्त, अडै, अधिकारी आदिलाई मनपरी कर नउठाउन निर्देशन दिएका थिए। पृथ्वी मल्लको निर्देशनबमोजिम सामन्त तथा स्थानीय शासकहरूले पनि भूमिदान गर्दा ‘सर्व कर अकर’ गरी दिने चलन बसाले। ब्राह्मणहरूलाई बिर्ता दिएको जग्गामा कुनै पनि प्रकारको कर नलाग्ने व्यवस्था गरी कर मिनाहाको बेहोरा अभिलेखमा उल्लेख गरेको पाइन्छ।

यहाँ सामन्तहरूले भाखा, मुदपात, ताम्रपत्र, कनकपत्र, शिलापत्र, आदिमा छत्तीसी-बत्तीसी कर उठाउन नपाउने गरी प्रतिबन्ध लगाएका वा कर मिनाहा गरेका करहरूको भाषिक रूप (अपुताली, उड्डो, एकटकी, कटककुँद, कुडिदाम, खाउनी, गडालि, चोरि, छप्परदाम, जिउँ, भारा, तियार, थारो, दसैं, धुराली, पाखो, पुलो, बाउलो, भात, माउनी, मुडालि, रुवो, लागोपातो, वंदनाचार, सराध्य, हिलपाणि आदि) को अनुशीलन गरिएको छ। त्यस बेला यहाँ उल्लेख गरिएका करहरूभन्दा बढी नै करहरू उठाइन्थ्यो भनी अड्कल गर्न सकिन्छ। हरेक अभिलेखमा केही करहरूको विवरण पेस गरी आदि भनिएको बाट पनि थुप्रै करहरू उठाई प्रजा वर्गलाई आतङ्कित पारेको महसुस हुन्छ। कर आतङ्कबाट प्रजा वर्गलाई मुक्ति दिन र आफ्नो हैकम कायम गर्न पृथ्वी मल्लले कर लिन नपाउने गरी बिर्ता दिने चलन चलाए। त्यसको प्रभाव धेरै पछिसम्म रहिरह्यो। त्यस बेला कुनकुन कर उठाइन्थ्यो र तिनको भाषिक रूप कस्तो थियो भनी देखाउने कार्यमा नै यो आलेख केन्द्रित गरिएको छ।

अभिलेखहरूमा कुनकुन कर लिन पाउने भन्ने बेहोरा उल्लेख नभएकाले सबै करहरूको विवरण पाउन सकिएन। यहाँ त निष्कर अभिलेखनमा उल्लेख भएका यी यी करहरू लिन नपाउने भनेबमोजिमका करहरू मात्र उल्लेख गरियो। नेपाली अभिलेखमा उल्लेख गरिएका करहरू र तिनको भाषिक रूपको पहिचान गरी वर्तमानका नेपाली पाठक सामु चिनाउने प्रयास स्वरूप यो आलेख तयार पारिएको हो।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अधिकारी, सूर्यमणि (२०४३). *पश्चिम नेपालको ऐतिहासिक अन्वेषण*. काठमाडौं : नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र ।
- अधिकारी, सूर्यमणि (सन् १९९७). *खस अधिराज्य*. नयाँ दिल्ली : निराला प्रकाशन ।
- अधिकारी, सूर्यमणि (२०५५). *जुम्ला राज्यको इतिहास*. काठमाडौं : नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र ।
- अधिकारी, सूर्यमणि (२०६०). *बाइसे राज्यको इतिहास*. काठमाडौं : भुँडीपुराण ।
- खनाल, मोहनप्रसाद (२०२८). *अभिलेख सङ्कलन*. काठमाडौं : साभ्ना प्रकाशन ।
- खनाल, मोहनप्रसाद (२०६८). *नेपाली भाषाका हजार वर्ष*. काठमाडौं : राइनो पब्लिकेशन प्रा.लि. ।
- तिमिसिना, डिल्लीराम (सम्पा.) (२०३८). *वाणी साधना*. वाराणसी : नभ सङ्गम प्रकाशन ।
- तिमिसिना, यमनाथ (२०६३). *नेपाली अभिलेखीय शब्दको अध्ययन*. अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।
- पोखरेल, बालकृष्ण (सम्पा.) (२०२०). *पाँच सय वर्ष*. काठमाडौं : साभ्ना प्रकाशन ।
- पोखरेल, बालकृष्ण (२०५५). *खस जातिको इतिहास*. विराटनगर : उदात्त अनुसन्धान अड्डी ।
- बराल, ईश्वर (सम्पा.) (२०४३). *सयपत्री*. काठमाडौं : साभ्ना प्रकाशन ।
- भट्टराई, गोविन्दप्रसाद (२०३७). *नेपाल र नेपाली*. काठमाडौं : अच्युत कुमारी भट्टराई ।
- यात्री, पूर्णप्रकाश नेपाल (२०३८). "नेपालीका पाँच वटा अभिलेख". *वाणी साधना*. वाराणसी : नभ सङ्गम प्रकाशन ।
- यात्री, पूर्णप्रकाश नेपाल (२०३४). *सेतीका तारा*. विराटनगर : हिमाली सौगात प्रकाशन ।
- योगी, नरहरिनाथ (२०१३). *इतिहास प्रकाश अङ्क २ भाग १*. मृगस्थली : इतिहास प्रकाश सङ्घ ।
- योगी, नरहरिनाथ (२०२२). *इतिहास प्रकाश (५) मा सन्धिपत्र सङ्ग्रह*. काठमाडौं : गोरक्ष प्रकाशनमाला ।
- बज्राचार्य, धनवज्र (२०५६). *मध्यकालका अभिलेख*. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- सुवेदी, राजाराम (इ. १९७९). "बभाङ जिल्लाका बाह्र अभिलेखहरू". *कन्ट्रिब्युसन टु नेप्लिज स्टडिज*. ६-२, पृ. ७३-१०१ ।